

Takács Judit – Csiszár Gábor

Fiulányok és nőimitátorok

*Nemváltás-reprezentációk Az Estben 1910 és 1930 között**

Tanulmányunkban *Az Est* című napilapban 1910 és 1930 között megjelent nemváltás-reprezentációkat tekintjük át. Célunk, hogy a vizsgált médiareprezentációk segítségével (legalább részleges) képet alkothassunk azokról a nemiszerep-áthágásokkal kapcsolatos társadalmi vélekedésekről, melyek az adott időszakot jellemezték. Kutatásunk folyamán *Az Est* 1910 és 1930 közötti huszonegy évfolyamának 6247 lapszámát tekintettük át. A munkát elsősorban az Országos Széchényi Könyvtárban folytattuk, a sérült példányokat az ELTE Egyetemi Könyvtárban és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban tanulmányoztuk.

„Az utca újságja akarunk lenni, mert az utca mindenkié” – *Az Est* története

Az Est 1910. április 16-tól 1939. november 17-ig jelent meg. Az első számban a következő programot fogalmazták meg a lapkészítők: „Az utca újságja akarunk lenni, mert az utca mindenkié [...]. Új színekkel, új formákkal vágunk utat az események áradatában, s mindenütt ott leszünk, ahol szükség van a gyöngesség vagy el nem ismert érdem védelmére, s az álarcos bűnök leleplezésére. Mi mindent odaadunk, amit független, tiszta kezű és a nagy emberi ideálokért küzdő újságírók odaadhatnak: szívünket, eszünket, munkánkat – érte cserébe csak a közönség szeretetét kérjük!”¹

A magyar politikai sajtó gazdag és sokszínű palettájára fölkerülő különleges új színként, illetve a magyar sajtóüzlet csúcsaként is emlegetett lap kirobbanó sikert aratott:² az 1910-es lapindító év végére elérte a napi nyolcvanezres átlagpéldányszámot;³ a tízes évek elején napi háromszázezer, a világháború alatt pedig közel félmilliós példányban fogyott.⁴ A lap terjedelme békeidőben tizenhat, néha tíz-tizenkettő oldal, a vasárnapi számoké jellemzően húsz oldal volt. A háború végén a papírhi-

* E tanulmány *A homoszexualitás 20. századi társadalomtörténete az 1990 előtti Magyarországon* című, 105414 számú OTKA kutatás részeként készült.

¹ *Az Est* 1910. április 16. 3.

² Buzinkay 2008: 124.

³ Buzinkay 2008: 127.

⁴ Lengyel 1963: 74., Magyar 1979: 23.

ány négy oldalra szorította össze a lapot, ekkor azonban egy nap három különböző, folyamatosan frissített változat is megjelent.

Az első évtizedben a lap sikeresen terjeszkedett: a világháborús inflációt, majd a forradalmi és ellenforradalmi eseményeket kihasználva az alapító főszerkesztő Miklós Andor megszerezte a legnagyobb és legkorszerűbb nyomdát, az Athenaeumot, valamint a reggeli *Pesti Napló* és a késő délutáni *Magyarország* lapokat. Az alapító 1933-ban bekövetkezett halála után özvegye, Gombaszögi Frida vette át a lap vezetését, de a harmincas évek második felére már véget ért a lap aranykora. A szerkesztőséget megrostálta a zsidótörvények megkövetelte árszítás, majd bekebelezte a Pénzügyminisztérium. 1939. szeptember 13-án, az év eleji adóellenőrzésekre hivatkozva lefoglalták a konszern minden ingó vagyonát.⁵ Hogy a lapengedélyt mentse, Miklós özvegye két hét után kénytelen volt a kormánynak átadni részvényeit.⁶ A Teleki Pál miniszterelnök szócsövévé váló újság november 18-ától Pest néven jelent meg – egészen 1944. december 15-ig, a nem nyilas újságok betiltásáig.

Az *Est* sikerének összetevői közé tartozott többek között, hogy mai szemmel is profi marketinget folytattak. Az első szám megjelenése előtt például a különböző visszaemlékezések szerint közel ötven–százezer koronát költöttek csak a tervezésre és reklámra:⁷ plakátok, szendvicsemberek, bélyegzővel összepecsételt felületek, többmilliós példányszámban terített rölapok szították az előzetes várakozást.⁸ Később, Pesten elsőként, hatalmas fényűságot állítottak föl az Oktogonon, majd folyamatos nyereményjátékokat indítottak. A sikerhez hozzájárult az alacsony ár is: a lap másfél skatulya gyufa vagy egy tojás árába került.⁹ Az első világháború alatt pedig vagonszám küldtek ingyenes példányokat a fronton harcolóknak.¹⁰ A lap terjesztését is jól kidolgozták: körülbelül délután kettőtől a korábbi bulvárlapokéhoz képest jobban fizetett, így jobban is öltözött rikkancsok árusították az utakon, bizonyos rendszerrel pedig a legkisebb falvakig biztosították a lap eljutását.¹¹ Mikor Lukács László miniszterelnöksége végén megvonta *Az Esttől* az utcai árusítás jogát, néhány napon belül megszervezték az eladó boltok olyan hálózatát, hogy a lap minden érdeklődőhöz eljutott, s a kormány is meghátrált.

Az *Est* újításai közé tartozott a hazai újságírás által korábban elhanyagolt témák bemutatása: elsőként nyitottak például sportrovatot labdarúgó-beszámolókkal.¹²

⁵ Magyar 1979: 23.

⁶ Magyar 1979: 23.

⁷ Pásztor 1935: I-7., Lengyel 1963: 65.

⁸ Riport... 1935: I-1., Molnár 1935: I-5.

⁹ Lásd pl. *Az Est* 1923. január 27. 1. és 7., 1923. május 5. 1. és 4., 1923. június 20. 1. és 5. – Az 1. oldalakon főként az ár. A másik oldalakon szereplő cikkekből az derül ki, aznap mennyibe került a gyufa, illetve a tojás.

¹⁰ Riport... 1935: I-3.

¹¹ Riport... 1935: I-2.

¹² Riport... 1935: I-1.

Emellett az üzleti élet ügyeiről is részletesen tájékoztattak a színvonalas közgazdasági rovatban, ami részben magyarázható Miklós Andor korábbi pályájával.¹³ A sokszínű lap ügyesen fonta össze a bulvártémákat az igényességgel: kül- és belpolitikai válságok, kisemberek élete, kéjgyilkosság, nyugatos írók alkotásai egyként megtöltötték a hasáboakat. A rámenős riporterek és tudósítók jóformán mindenhová eljutottak, mindenkivel riportot készítettek: az ostromlott Przemyszlól *Az Est* kapta az első hosszabb tudósítást, a Pestre bevonuló Horthy Miklóssal *Az Est* közölte az első interjút.¹⁴ A híryanag beszerzéséhez éltek a legmodernebb technológiával: már induláskor telefonvonalak, gépirókiasszonyok segítették a gyors megjelenést.

Az Est népszerűségéhez szintén nagyban hozzájárult a kiváló alkotógárda. A sikerből – és tegyük hozzá, a revolver-újságírásból, az üzleti körök rendszeres megszarolásából¹⁵ – fakadó nyereséget az alapító tulajdonos visszaforgatta a lapba: jó pénzért alkalmazta a kor legjobb újságíróit és íróit.¹⁶ Kéri Pál, Fényes László, Pásztor Árpád, Molnár Ferenc, Szép Ernő, Ambrus Zoltán, Heltai Jenő, Kiss József fémjelzték e korszakot. A húszas években a politikai okból bebörtönözötteket Móricz vagy épp Szabó Lőrinc pótolta. A szépirodalmat mellettük Babits, Karinthy, Tóth Árpád, Zilahy Lajos, Herczeg Ferenc képviselte. Bár a visszaemlékezések szerint a főszerkesztő nem értékelte az irodalmat, szemmel láthatólag fölismerte a tehetségeket.¹⁷ Emellett a lap külső megjelenése is változatos és igényes volt: már az indulás évében riportrajzokat, később fényképeket közöltek. *Az Est* jellegzetes betűfejlécét Falus Erikkal, az egyik legfelkapottabb tipográfussal készítették el¹⁸ – betűtípusaik sikerét mutatja, hogy még évtizedekig közhasználatban maradtak.

A kortársak által „bulvárdlapnak”¹⁹ nevezett újságot később Kosáry Domokos és Vásárhelyi Miklós „liberális bulvárnak” minősítette.²⁰ Ugyanakkor Buzinkay Géza szerint „[s]zellemisségét tekintve joggal amerikaiásnak nevezhető napilap volt, amelyet talán ezért legtöbbször bulvárdlapnak neveztek, holott igényesen szerkesztették, s a világháború idején politikai ambíciói is kialakultak.”²¹ Politikailag ingadozó,

¹³ Miklós Andor félbehagyott kereskedelmi iskola után helyezkedett el a *Pesti Naplónál*, ahol hirdetés-szervező, majd a közgazdasági rovat vezetője volt, l. pl. Lengyel 1963: 63., 75–81.

¹⁴ Beszélgetés Horthy Miklós fővezérrel. *Az Est*, 1919. nov. 8., 1–2.; Riport... 1935: I-3–I-4.

¹⁵ Móricz 1929. szept. 13-i naplóbejegyzése: Móricz 2012: 555–556.; Lengyel 1963: 84.

¹⁶ Lengyel 1963: 84.

¹⁷ Lásd például Móricz Zsigmond még kiadatlan naplóföljegyzését (valószínűleg 1933-ból): „Különös ellentmondás volt ebben az emberben: a felszínen közönséges zatócs, petróleumhordó szagú s képes volt az ország egyik legnagyobb vagyonát megteremteni s ami még nehezebb, megtartani” – idézi Móricz Virág 1953: 401–402; csonkán idézi Lengyel 1963: 93.

¹⁸ Lengyel 1963: 68.

¹⁹ „Az Est című boulevard lap”: Surányi József 1911. május 19-én megjelenő nyilatkozatát idézi Lengyel 1963: 76.; „bulvárdlap”: 1910-es véleményét idézi Móricz Zsigmond 1935: 4.; Magyar 1979: 23.

²⁰ Az OSZK kéziratok katalógusában Kosáry jellemezte a háború előtti lapokat, Lakatos Éva szóbeli közlése szerint. Vásárhelyi kevésbé frappánsan külön használta bulvár és liberális jelzőket (pl. Vásárhelyi 1982: V.)

²¹ Buzinkay 2008: 124.

a mindenkori vezetést követő lapról beszélhetünk. A tízes években Fényes László képviselőjelölti kampányát támogatták, Lukács László, Tisza István stiklijei ellen írtak filippikákat. A háború kitörésekor lelkesedtek, tömeges önkéntes jelentkezést szerveztek, míg 1918 szeptemberének végétől hirtelen fordulattal a békét kezdték követelni. A Tanácsköztársaság kikiáltása után egy nappal kommunista érzelműek lettek egészen a májusi betiltásig, hogy aztán a szeptember végi újrainduláskor elhatárolódjanak államosított maguktól, amelyet a lapszámozás újrakezdésével igyekeztek demonstrálni. A húszas években az irredentizmust és Tiszát éltették, Károlyit kárhoztatták. Sosem kérdőjelezték meg az uralkodó kormányzati rendszert, de mindig csipkedték a kormányt. Végig töretlen maradt viszont liberalizmusuk a jogegyenlőség hirdetésében és az antiszemita pogromok elítélésében. A jobboldal viszont nem felejtette el soha a tízes évek harciasabb hangvételét: a nyomda és a szerkesztőség szétverése, a szerkesztő megverése, állandó sajtótámadások, végül a lap 1939-es megszüntetése mutatja ezt.

Nemiszerep-áthágások kategóriái *Az Est* számokban

Az Est huszonegy évfolyama 6247 lapszámának áttekintése során 276 cikket találtunk, melyben női és férfiszerepek olyan megnyilvánulási formáiról esett szó, melyek az adott időszakban és társadalmi környezetben szokatlanként, szembetűnőként, esetleg normabontóként jelentek meg.²² A nemiszerep-áthágások kategóriáján belül most azzal a negyven cikkel foglalkozunk, melyek témái a nemi jellegzetességek részleges és/vagy teljes, illetve átmeneti és/vagy tartós megváltozásához, illetve megváltoztatásához kötődtek. E cikkeket tematikus vizsgálatuk alapján négy fő csoportba soroltuk be: az első csoportba kerültek azok a cikkek, melyek olyan esetekről számoltak be, ahol a bemutatott személyek munkájával, illetve jellemző elfoglaltságával járt az elmaszkírozás – amolyan foglalkozási ártalomként. A második csoportot a tudományos eredményekről beszámoló, illetve a tudományos ismeretterjesztés témaköréhez kapcsolható írások alkották. A harmadik csoportba soroltuk az átöltözőkről, a negyedikbe pedig a nemváltoztatókról szóló cikkeket.

Kiindulópontként fontos megjegyezni, hogy *Az Est* általunk vizsgált médiareprezentációi egy alapvetően kétnemű világot tükröztek, ahol a nemek közötti átmenetek, a harmadik vagy többedik nem(ek) létezésének kérdései csak igen korlátozott mértékben merülhettek föl – s talán éppen ezért tarthattak fokozott érdeklődésre számot a nemiszerep-áthágások különböző formáiról szóló beszámolók. Ebben az – alapállapotként átmenetek nélkülinek és jól megkülönböztethető módon két-

²² *Az Est* – 1910 és 1939 között megjelent – 30 évfolyamának 8861 lapszámát áttekintve több mint ötszáz olyan cikket találtunk, melyek valamilyen nemiszerep-áthágáshoz voltak köthetők; a nemiszerep-áthágások kategóriáján belül pedig összesen 92 cikk foglalkozott a nemi jellegzetességek részleges és/vagy teljes, illetve átmeneti és/vagy tartós megváltozásával, illetve megváltoztatásával (Takács – Csiszár 2014).

neműnek tételezett – világban sokáig a normabontó állapotok és szerepek leírására szolgáló terminológiai eszköztár sem állt rendelkezésre. A – saját nem orvosi beavatkozások általi megváltoztatására vonatkozó – transzszexualizmus fogalma például csak a 20. század második felében kezdett valamelyest ismertté válni, míg magát a szót a német Magnus Hirschfeld már az 1920-as években megalkotta az eredetileg lelki transzszexualizmusként [*seelischen Transsexualismus*] feltűnő kifejezés részeként.²³ Hirschfeld 1910-ben megjelent „Transzvesztiták” [*Transvestiten*]²⁴ című munkájában a hermafroditákat, a homoszexuálisokat és a transzvesztitákat az általa közbülső szexuális viselkedésnek nevezett magatartásformák altípusai megtestesítőjeként mutatta be. A transzvesztiták csoportja itt magában foglalta a fetizmus különleges fajtájának hódoló, saját nemüktől eltérő külső jellegzetességeket – ruhát, hajviseletet – átmenetileg felöltő átöltözőket éppúgy, mint a magukat tartósan a születéskori nemüktől eltérő módon azonosítókat. Vagyis Hirschfeldnél eredetileg a transzvesztita gyűjtőfogalom keretein belül jelentek meg azok, akiket ma transzneműeknek és/vagy transzszexuálisoknak nevezhetnénk.

A „transzszexuális jelenség”²⁵ fogalmi elkülönítése – többek között a transzvesztizmustól – csak az 1950-es és 1960-es években ment végbe: ebben nagy szerepet játszott a német származású, New Yorkban praktizáló endokrinológus, Harry Benjamin munkássága, melynek révén a transzszexuálisok sajátos problémái orvosi és tudományos közüggé válhattak.²⁶

Az általunk vizsgált cikkek terminológiai eszköztárából hiányoztak az 1910-es és 20-as évek Magyarországon vélhetően még csak nagyon szűk körben vagy egyáltalán nem ismert transzvesztita és transzszexuális szavak. Ugyanakkor többek között a hermafrodita, a fiúlánny, a férfiaszony, a leányférfi, a leány-vőlegény, a nőimitátor kifejezésekkel találkoztunk különböző szövegek környezetében, melyek közül néhányat részletesen is bemutatunk.

„Foglalkozási ártalom”

Az általunk vizsgált írásoknak, ahol a bemutatott személyek munkájával, illetve valamilyen jellemző elfoglaltságával járt a másik nemhez tartozóként való megmutatkozás, közös jellemzője volt, hogy kizárólag nővé maszkírozott férfiak szerepeltek bennük. Négy esetben az elmaszkírozás a tudatos megtévesztés eszközeként jelent meg: 1929-ben például két „híres csikágói bandita” fényképét közölték, akik közül az egyik „nőnek öltözött álcázáshoz” – így öreg házaspár benyomását keltve nyilván

²³ Hirschfeld: 1923.

²⁴ Hirschfeld: 1910.

²⁵ Benjamin: 1966.

²⁶ Benjamin 1953; 1954.

hatékonyabban tudták becserkészni gyanútlan áldozataikat.²⁷ Ugyanebben az évben számoltak be egy másik bűnözőről, a „düsseldorfi tömeggyilkosról”, aki állítólag szintén hasonló módon próbált potenciális áldozataihoz közelebb férkőzni.²⁸

Egy 1923-as chicagói esetről szólt az „Amikor a gyilkos nő férjévé válik” című cikk, melyben egy gyilkosság vádlottja feltárta, hogy eleinte csak munkahely-találási kényszerűségből öltözött nőnek: „Chicagóban történt a következő furcsa eset: Egy jómódú és igen tekintélyes chicagói kereskedő este 10 óra felé feleségével egy vendéglőből hazament és éppen abban a pillanatban, amikor a lakásuk kapuja elé értek, ijedten megtorpant. A kapu mélyedéséből ugyanis egy elegánsan öltözött nő bukkan ki, aki először gúnyosan rámosolygott az ijedten levegő után kapkodó férfiről, azután revolvert rántott elő és kétszer a férfiről lőtt. A kereskedő felesége sikoltozni kezdett s erre a járókelők a rendőrök segítségével sietve elfogták a merénylő nőt, aki nem is nagyon védekezett. A rendőrségi vizsgálat során azután a rendőrtisztviselők legnagyobb meglepetésére kiderült, hogy a merénylő nő – tulajdonképpen férfi, aki évek óta női ruhában jár. A tettes kihallgatása során beismerte, hogy bár testileg minden kétséget kizáróan férfi, lelkileg teljesen effeminált, elpuhult és a női tulajdonságokkal rendelkező egyén, aki bosszúból ölte meg a kereskedőt, mert az őt megsértette. A tettes, akiről kiderült, hogy Frederic Thomsonnak hívják, élete történetét röviden a következőkben foglalta össze: Tizenöt éves voltam, amikor Chicagóba kerültem. Munka nélkül ténferegtem az uccákon, reményem sem volt rá, hogy az akkori nagy munkahiányban keresethez jussak. Egyetlen foglalkozási ág volt, amelyben nagyobb-arányú kereslet nyilvánult és ez a pincérnő, illetve a bárleány mestersége. Így kénytelenségből öltöztem fel nőnek és kerestem nőruhában a kenyeremet. Pár hónap múlva a vendéglő egyik állandó látogatója, Francis Garrick megkérte a kezemet. Nem tudom, milyen ördögi ösztön dolgozott bennem, de a körülállók füle hallatára igent mondtam és attól a perctől fogva nem volt visszatérés.”²⁹

Magyarországon sem voltak ismeretlenek a másik nemhez tartozóként való megmutatkozás foglalkozási ártalomszerű gyakorlatai. Erre jó példa a „Nőnek adta ki magát, mert a férfijások nincsenek divatban” című írás, melyben arról értesülhetünk, hogy a „szombathelyi vasúti állomáson a rendőr igazolásra szólított fel egy gyanús kinézetű nőt. Az illető, aki Gyöngyi Arankának mondotta magát, az igazolás során bevallotta, hogy voltaképpen férfi; Mócsi Istvánnak hívják. Mócsi jóslásból tartotta fenn magát és azért öltözött női ruhába, mert a férfijások nincsenek divatban. Igazolása után szabadon bocsátották, miután semmiféle terhelő dolog nem bizonyult rája.”³⁰

²⁷ Két híres csikágói bandita. *Az Est* 1929. február 21. 5. *Az Est*-ből vett idézeteket mindenhol az eredeti írásmód szerint közöljük.

²⁸ A düsseldorfi tömeggyilkos női ruhában garázdálkodik. Öreg asszonynak öltözve szólítja meg áldozatait. *Az Est* 1929. november 20. 6.

²⁹ *Az Est* 1923. december 14. 7.

³⁰ *Az Est* 1927. május 29. 10.

E kategória speciális aleteiként említhetők a hadifogoly-színházakról szóló beszámolók. Az irodalmi művekben – többek között Markovits Rodion és Kuncz Aladár regényeiben is megörökített³¹ – csak férfiakkal előadott színdarabok híre *Az Est* is elérte. 1918-ban például „A »Vengerkák« hadifogoly előadása Krasznajarszokban” című rövidhír a következőkről tájékoztatott:

„Április 17-iki dátummal dr. Nógrádi Albert főhadnagy, a ki hadifogoly Krasznajarszokban, arról értesít bennünket, hogy a fogolytiszi színházban nagy sikerrel előadták a Vengerkák-at. A szereplők egytől-egyig kitűnőek, különösen a nők – a kiket szintén férfiak személyesítettek.”³² 1921-ben pedig „A hadifoglyok Csárdás-királynője” című szintén rövidhírben a hadifoglyok színházának a budapesti Városi Színházban tartott főpróbájáról számoltak be: „A hangulat egészen olyan, mint a forró estéket megelőző főpróbákon. Sok kedvesség, sok tehetség feledtet velünk a furca dekoltázsokat és szinte elfelejtjük, hogy az összes női szerepeket férfiak játsszák.”³³

Ezekben az esetekben a nemiszerep-áthágásokat a társadalom is tolerálta. Erről tanúskodik a *Színházi Élet* című magazin, melyben már 1918-tól kezdve feltűnnek a témával foglalkozó cikkek:³⁴ s az 1920-as évek végi, 1930-as évek eleji hírekből arra lehet következtetni, hogy a hadifogoly-színházakban női szerepeket alakítók közül többen a hadifogoly-táborokból hazatérve is akár sikeresen folytathatták nőimitátor-karrierjüket.³⁵

Tudományos ismeretterjesztés

A tudományos eredményekről beszámoló, illetve a tudományos ismeretterjesztés témaköréhez kapcsolható írások között berlini, lipcsei, belgrádi, párizsi és New York-i hírekkel találkozhattunk, magyar vonatkozású írások viszont nem szerepeltek. Berlinből például 1912-ben a következőket jelentették: „A berlini orvos-egyesületben csütörtökön este dr. Leppmann különös esetről számolt be. Egy 21 éves fiatalemberről esett szó, a kinek egyébként teljesen férfias növése mellett erősen kifejtett mellei vannak s azokkal gyermekeket tud szoptatni. [...] Az előadó szerint az illető fiatal ember ama kevesek közé tartozik, a kiknek életfejlődéséről meg lehet állapítani a férfi és a nő közti átmenetet.”³⁶ Szintén berlini hír számolt be egy orvosról, aki tévesen állapította meg egy újszülött nemét, s akit e tévedése miatt az újszülött apja beperelt. A cikkben megszólaltatott orvosszakértők azonban megvédték kollégájuk-

³¹ Vö. Markovits 1927; Kuncz 1931.

³² *Az Est* 1918. július 17. 6.

³³ *Az Est* 1921. május 21. 6.

³⁴ *Elek* 1918: 35. 28–29.

³⁵ Vö: Kálmán 1929; Lengyel 1929; *Színházi Élet* 1932. 13. 54. fényképe – Köszönettel tartozunk Halász Tamásnak, az Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet Táncarchívuma igazgatójának, amiért a *Színházi Élet* e cikkeire felhívta a figyelmünket.

³⁶ Férfi vagy nő? *Az Est* 1912. december 8. 4.

kat – és egyúttal a mundér becsületét is: „A nagyközönség [...] alkalmasint hahotával fogja fogadni ezt az orvosi tévedést. Nos, igaz, hogy a legtöbb esetben azonnal meg is lehet állapítani az újszülött nemét, de vannak esetek, amikor ez teljesen lehetetlenség. »Pseudohermaphroditismus«-nak nevezik azt az állapotot, amikor az újszülöttre (ha csak a legalaposabb vizsgálat alá nem veszik) rá lehet fogni, hogy akár az egyik, akár a másik nemhez tartozik. Dr. Brenner [a beperelt orvos] tehát egyáltalán nem követett el olyan orvosi hibát, amelyért megróni lehetne.”³⁷

A nemek meghatározásának kérdéseivel foglalkozott az a könyv is, melynek 1913-as lipcsei megjelenését *Az Est*ben is beharangozták: „Lipcseben Kammerer Pál bécsi biológus tollából könyv jelent meg, mely a növények, állatok, emberek nemének meghatározásáról és átörökléséről szól. [...] Kammerer megfigyelései alapján megállapítható, hogy kétségtelenül vannak hatások, melyek képesek a normális nemi viszonylatok eltolására, és biztosra vehető az is, hogy a csira fejlődési körülményei valamiféle összefüggésben vannak a nem későbbi meghatározásában.”³⁸ Ide kapcsolható az a nemi hovatarozás megváltoztatásának orvosi lehetőségeivel foglalkozó cikk, mely egy 1929-es New York-i esetet ismertetett. A cikk főszereplője „Dr. Oscar Riddle, a Carnegie Institution fejlődéskísérleti állomásának vezetője”, aki azt hangsúlyozta, hogy „patkányokat és salamandereket tetszés szerint tud hímből nősténnyé változtatni, de még nagyon messze van az az idő, amikor ezeket a kísérleteket az emberi szervezetre is ki lehet terjeszteni.”³⁹

Az előbbiekhöz képest némileg könnyedebb hangvételű az „Aki pubifrizurát hord, bajuszt kap és megkopaszodik. Így ijesztgeti a nőket egy francia orvos” című 1925-ös párizsi jelentés, melyben egy dermatológus hívta föl a hölgyek figyelmét a rövid hajviselet állítólagos veszélyeire.⁴⁰ Míg kifejezetten szenzációhajhász módon, a következő címmel tálták egy 1923-as belgrádi orvosi hírt: „Ikreket operáltak ki egy férfiből. Világcsoda Belgrádban. A »szülő apa« meghalt, az ikreket spirituszba tették.”⁴¹ A cikkben idézett orvosi magyarázatból persze világosan kiderült, hogy valójában nem gyermeket szülő férfiről volt itt szó, hanem valami egészen másról: „Ebben az esetben magzat a magzatban jelenségével állunk szemben. Rankovics [a szóban forgó férfi] mint méhmagzat két más magzatot hordozott magában, amelyek különös anatómiai helyzetek folytán nem bírtak normálisan kifejlődni. Huszonkét évvel ezelőtt, Rankovics megszületése után a két csökevény magzat a hasüregben maradt és ott bizonyos fokig fejlődött.”⁴²

³⁷ Egy berlini orvos nem tudta az újszülöttről megállapítani – fiú-e vagy leány? *Az Est* 1926. február 12. 12.

³⁸ Fiú-e vagy lány. *Az Est* 1913. augusztus 2. 3.

³⁹ A nőből férfi lett. Operáció után visszakapta eredeti nemét. *Az Est* 1929. június 5. 13.

⁴⁰ *Az Est* 1925. október 29. 10.

⁴¹ *Az Est* 1923. november 3. 2.

⁴² *Az Est* 1923. november 3. 2.

Átöltözők

Átöltözőknek neveztük az általunk vizsgált írások azon szereplőit, akik nemi jellegzetességeik átmeneti megváltoztatása – legtöbbször a másik nem ruházatának felöltése – révén váltak hírértékűvé. E cikkekben esetenként feltűntek például olyan férfiak, akik számára különös fontossággal bírt, hogy női öltözeteket viseljenek lehetőleg minél nagyobb nyilvánosság előtt. Ide tartozott például a budapesti Tatár József, akire egy moziban figyeltek fel, mert a „magas, sovány, sötétkék kosztümben lévő fekete tolldiszes kalapu, dusan felékszerezett hölgy [...] mély férfihangon beszélt”.⁴³ Tatárról kiderült a cikkben, hogy cukorkaárusként olyan jól keresett, hogy megengedhette magának, hogy hetente csak két-három napot dolgozzon, így a hét többi napján szabadon hódolhatott annak a szenvedélyének, hogy nőnek beöltözve sétálgasson nyilvános tereken: „Ilyenkor felveszi sötétkék ruháját, fekete parókáját, a boát, felhelyezi kifurt fülében a fülbevalókat és sétára indul. Kérvénnyel fordult már a belügyminiszterhez, hogy engedjék meg neki a női ruha viselését, mert egy híres ideggyógyász bizonyítványa is igazolja, hogy neki mániája ez”.⁴⁴ Hasonló szenvedély keríthette hatalmába azt az idősebb férfit is, akiről *Az Est* bécsi tudósítója 1923-ban a következőket közölte: „Késő este történt a Ring egy forgalmas kávéházában, hogy belépett egy furcsa külsejű éltes hölgy két fiatal nővel s az egész közönség figyelmét magára vonta, mert vastag szivar füstölgött a szájában és nagyon férfiasan viselkedett. A rendőrök igazolásra szólították föl az éltes úrnőt, aki csakugyan férfi volt. Okmányokkal bizonyította, hogy nyugalmazott tábornok-intendáns, az egykori monarchia közös hadseregében a legfőbb katonai törvényszék tanácselnöke volt s azt mondta, hogy nagykedve telik abban, ha női ruhában jár”.⁴⁵

Az átöltözők között 1925-ben „nőimitátorként” megjelent a walesi herceg is.⁴⁶ Itt azonban nem az előző két esethez hasonlatos személyes szenvedély adott okot a női öltözékben való megjelenésre, hanem egy hajón megrendezett jelmezes mulatság, amelyen – a rövid fénykép-aláírás szerint – „a jókedvű angol trónörökös ezzel a vidám, de kevésbé előnyös külsővel jelent meg”.⁴⁷

A másik nemre jellemző ruházat felöltése azonban nem csupán szokatlan, de akár büntetendő cselekmény is lehetett ebben az időszakban. Legalábbis egy 1912-es angliai hírből arról értesülhettünk, hogy egy „rendőrbíró egy fiatal leányt tíz shilling pénzbüntetésre ítél, mert [...] katonaruhában bejárta a várost”⁴⁸ – hiába védekezett

⁴³ Tatár József – női ruhában. *Az Est* 1915. november 1. 6.

⁴⁴ Tatár József – női ruhában. *Az Est* 1915. november 1. 6.

⁴⁵ Női ruhában járó tábornok-intendáns. *Az Est* 1923. október 6. 6.

⁴⁶ A walesi herceg mint nőimitátor. *Az Est* 1925. október 28. 7.

⁴⁷ *Az Est* 1925. október 28. 7.

⁴⁸ Leány katonaruhában. *Az Est* 1912. augusztus 29. 2.

azzal, hogy csak fogadásból öltözött katonaruhába, mert „biztosra vette, hogy nem fogják leányknak nézni”⁴⁹

Vele szemben megúsza a büntetést az 1921-ben szintén katonaruhában, ám Budapesten sétálgató 48 éves Halász Ignácé: „Kihallgatása után elbocsájtották, mivel semmiféle bűncselekmény nem terheli”⁵⁰ Ahogy a korábban már említett szombathelyi férfi számára szintén hasonló – büntetlen – véget ért a jósnőnek való beöltözése: „Igazolása után szabadon bocsátották, miután semmiféle terhelő dolog nem bizonyult rája”⁵¹

A „Nőknek nem tilos Ausztriában a férfiviselet” című 1927-es bécsi tudósításból az is kiderült, hogy „[g]yakori eset volt Ausztriában, de különösen a fővárosban, hogy nők férfiruhában jártak és emiatt meggyült a bajuk az uccai rendőrőrszemekkel”⁵² Ezért „[a]zok a nők, akik ellen emiatt kihágási eljárás indult, kérvényt intéztek a rendőrigazgatósághoz és a városi tanácshoz, hogy hivatalos engedélyt kapjanak a férfiruha nyilvános viselésére”. A rendőrfőnökség azonban megtagadta e kérés teljesítését arra hivatkozva, hogy „semmiféle törvény nem tiltja és rendelet sincs Ausztriában, amely megtiltaná a nőknek, hogy férfiruhát viseljenek”.

Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy sem Magyarországon, sem Ausztriában nem számított büntetendő cselekménynek, ha férfiak vagy nők a másik nemre jellemző öltözetet öltötték magukra s így közlekedtek nyilvános tereken. Ugyanakkor a rendes társadalmi működésben átmeneti fennakadást okozhatott az ilyen irreguláris elemek feltűnése, melyeket azonban legalábbis az újságírók – megírható témaként – minden bizonnyal örömmel fogadtak.

Nemváltoztatók

Nemváltoztatóknak neveztük az általunk vizsgált cikkek azon szereplőit, akik nemi jellegzetességeik tartós – mondhatni életvitelszerű – megváltoztatása révén kerültek a (médiá)figyelem középpontjába. Az *Est* nemváltoztatókról szóló beszámolóit 1910-ben kezdődtek a bécsi „Leopoldina úr vagy Lipót kisasszony” sztorijával, akiről csak tizenöt évesen derült ki, hogy valójában nem lány, hanem fiú: „Nem tehetett róla: mindig lánynak nevelték, és se neki, se társnőinek nem szurt szemet az a vas-kos különbség, a mely pedig Leopoldinát lényegesen mássá tette, mint a társnőit. Az egyik professzornak azonban feltűnt a lány mély basszus hangja, Leopoldinát megvizsgálták, és a vizsgálatnak az volt a következménye, hogy a lánygimnáziumból

⁴⁹ *Az Est* 1912. augusztus 29. 2.

⁵⁰ Egy férfiruhás nő tréfája *Az Est* 1921. február 12. 6.

⁵¹ Nőnek adta ki magát, mert férjijósok nincsenek. *Az Est* 1927. május 29. 10.

⁵² *Az Est* 1927. július 9.

a fiugimnáziumba küldték. Az érettségét Leopoldina már mint fiu tette le, és mint fiu is iratkozott be utóbb bölcsész hallgatónak⁵³.

1913-ban három lapszámban is részletesen foglalkoztak a szintén bécsi Hedviggel azaz Ferencz Károllyal, akit huszonnégy évi leányélet után hivatalosan is férfinak minősítettek.⁵⁴ Szintén 1913-ban két cikkben mutatták be a vajdasági Militicsben élő Kun Terézt, illetve Rudolfot, akit azonban – legalábbis az újságírói magyarázat szerint – mintha elrettentett volna a férfilét hivatalos gyakorlásától a hadkötelezettség: „[v]alószínű, hogy leányvoltát kívánatosabbnak találta s el akarja kerülni az anyakönyvi kiigazítást, legalábbis, míg sorozási kötelezettsége el nem mulik⁵⁵”.

1929-ben „Fiú vagy leány? Tizenhét évig volt az újpesti Ilonka, most István lett belőle és nősülni akar⁵⁶” címmel jelent meg egy rövidebb leírás egy budapesti esetről. 1930-ban pedig „Lelepleztek egy leány-vőlegényt⁵⁷” címmel érkezett jelentés egy dél-francia ügyről. Itt szintén fontos szerepet játszott a katonai behívó: a 18 éves vőlegényről a sorozáson a „hatósági orvosi vizsgálat állapította meg, hogy leány⁵⁸”.

A legkacifántosabb – vagy ha tetszik, legregényesebb – történet azonban kétségtelenül az árva megyei Brtos Máriáé: „az anyakönyv szerint 32 éves, háztartásbeli asszony, voltaképpen azonban férfivá alakult nő, a kinek esete azért is szokatlanul érdekes, mert 12 teljes esztendeig mint hitese feleség szerepelt. [...] A kis Brtos Máriát lánynak keresztelték, lánynak nevelték. Mindig is lánynak érezte magát, egészen 14 éves koráig, mikor is csodálatos változáson ment keresztül. A hangja megvastagodott, megférriasodott, gégeje ádámcsutka formájában előredomborodott, melkasa megszélesbült és szervei is elváltoztak. Mindennek dacára vonzódott a férfiakhoz, arca nem pihésedett, csinos maradt és mikor 1901-ben, 21 éves korában férjhez ment Maczák Péter falujabeli gazdálkodóhoz, boldognak is érezte magát. Maczák ugyan hallott felesége fogyatékoságáról, beszéltek is róla a faluban, de [...] Maczák nem hitt benne, Brtos Mária csinos is volt, pénze is, hát feleségül vette. Maczák – mint azt most tudósítónknak elmondta – a házasesetben nem nyert teljes kielégülést. Mindazonáltal természetes vonzalmat érzett felesége iránt, boldog volt, mert úgy észlelte, hogy neje is ragaszkodik hozzája, szereti. Azonban alig néhány havi házaseset után a férj Amerikába vándorolt és most kezdett csak szerencsétlen Brtos Mária tragédiája teljes valójában kibontakozni. Ugy érezte, hogy a nők is felkeltik a vágyait. Ez az érzés aztán teljesen feldulta a lelki életét. Buslakodva, kedélybetegesen járkált a faluban és mikor már szinte közel volt az örüléshez elment a falu papjához, hogy kikérje a tanácsát. A falu plébánosa, Matyasák József azt a lesújtó

⁵³ Fiú vagy leány? Lipót kisasszony emlékiratai. *Az Est* 1910. május 1. 7.

⁵⁴ Látogatás a fiulánynál. *Az Est* 1913. március 7. 7; A fiu-lány arcképei. *Az Est* 1913. március 8. 3; Beszélgetés a lányból lett fiuval. *Az Est* 1913. március 14. 10.

⁵⁵ Nem akar férfi lenni. *Az Est* 1913. július 20. 4; Nőből férfi. *Az Est* 1913. május 4. 4.

⁵⁶ *Az Est* 1929. július 7. 2.

⁵⁷ *Az Est* 1930. április 18. 6.

⁵⁸ *Az Est* 1930. április 18. 6.

választ adta, hogy el kell válnia az urától, mert különben elkárhozik. Brtos Mária lelki gyötrelmeit még fokozta az a tudat. Az imádságban keresett vigasztalást. [...] 1911-ben végre hazaérkezett a férj. Jókedélyű, jovialis paraszt Maczák Péter, elment a plébánoshoz, hogy hát ne válasszák el őket, hiszen szeretik egymást és nagyon boldogok. A falu papja nem hagyhatta annyiban a tudott rendellenes viszonyt. Előzőleg egyházi részről megvizsgáltatták dr. Srobár rózsahegyri orvos által, majd a püspöki szentszék részéről megindult a *cannonicus processus*. Megállapodtak a házastársak, hogy Hlinka András rózsahegyri plébánoshoz fordulnak tanácsért. Hlinka, miután az orvosi véleményt is megtudta, rábeszélte a férjet, hogy váljon el és felvilágosította, hogy ennek meg kell történnie, mert házassága természetellenes. Hlinka tanácsa hatott; a férj megindította a válópört. Nem rég ítélkezett benne a rózsahegyri kir. törvényszék és érvénytelennek mondta ki a házasságot. A püspöki szentszék szintén érvénytelennek mondta ki a házasságot. A volt házások könnyes bucsut vettek egymástól, többször összeölelkeztek. Az asszonyt másnap már nem látták a faluban. Brtos Mária, ki az orvosok szerint inkább férfi, mint nő: apácza lett s most Brünneben kórházi ápolónő. A férj pedig néhány napja ismét házas, egy szöske menyecske boldog ura.⁵⁹

A történet főszereplője, Brtos Mária minden bizonnyal nyugodtan élhetett volna tovább jó kedélyű, jovialis parasztemberként bemutatott férjével, akivel, úgy tűnik, elégedetten [jól?] éltek, ha nem avatkoznak be külső, ez esetben elsősorban egyházi erők az életükbe. Ugyanakkor talán éppen az egyház toleranciáját mutathatja, hogy az „inkább férfi, mint nő” Mária – akit az egyházi szakemberek nyomására férjétől mindenképpen el kellett választani – mégis apácaként, illetve kórházi ápolónőként folytathatta földi pályafutását. Emellett mindenképpen figyelmet érdemel, hogy a szóban forgó házasság rendellenes viszonyként való átértelmezésében, majd a „természetellenes” házasság felbontásában aktív szerepet játszott Andrej Hlinka, később a szlovák szélsőjobboldal emblematikus figurájaként – többek között a „Hlinka Gárda” névadójaként – híresült el.⁶⁰

Az *Est* általunk kiválasztott cikkeinek áttekintése alapján a vizsgált időszakra jellemző nemiszerep-áthágásokkal kapcsolatos társadalmi vélekedésekről természetesen csak jelzésszerű kép alkotható, mely igen sok mozzanatában kiegészíthető és kiegészítendő. Ami azonban mindenképpen szembetűnő az a téma sokszínű és széles spektrumú megjelenítése, mely kifejezésre jutott a szenzációgyanús és ismeretterjesztő tartalmak kiegyensúlyozásának igényében, valamint a megjelenítés többé-kevésbé értékmentes módjában. Az általunk áttekintett írások ugyanis szinte soha nem moralizáltak: nem üzenték meg, hogy szerintük mi a jó vagy a rossz, és jellemzően nem is gúnyolódtak a bemutatott emberek – esetenként közel sem tipikus – tulajdonságain, tettein vagy sorsán. Mindezek alapján arra következtethetünk,

⁵⁹ Egy férfi-asszony regénye. 1913. szeptember 5. 9.

⁶⁰ Vö. Davies – Lynch 2002: 215–216.

hogy az általunk vizsgált jelenségek a mindennapi élet meg nem értett, szokatlan, néha talán ijesztő, ám társadalmilag többnyire veszélytelen és egyénileg is gyakran tolerálható részeként jelentek meg.

FORRÁSOK

Az Est, 1910–1930

Elek Vidor 1918: Szibériai Magyar színészet. *Színházi Élet* (7.) 35. 28–29.

Molnár Ferenc 1935: Mi lesz a lap címe? *Az Est* 1935. ápr. 14. I-5.

Móricz Zsigmond 1935: Huszonöt év előtt[,] Huszonöt év után. *Az Est* 1935. ápr. 25. 4.

Pásztor Árpád 1935: Budapesttől Az Est körül Budapestig. *Az Est* 1935. április 14., I-7–I-9.

Riport... 1935: Riport Az Est huszonöt esztendejéről. *Az Est* 1935. ápr. 14. I-1–I-3.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Benjamin, Harry 1953: Transvestism and Transsexualism. *International Journal of Sexology* (7.) 12–14.

Benjamin, Harry 1954: Transvestism and Transsexualism as Psycho-Somatic and Somato-Psychic Syndromes. *American Journal of Psychotherapy* (8.) 219–230.

Benjamin, Harry 1966: *The Transsexual Phenomenon*. Julian, New York.

Buzinkay Géza 2008: *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*. Corvina, Budapest.

Davies, Peter J. – Lynch, Derek 2002: *The Routledge Companion to Fascism and the Far Right*. Routledge, London.

Hirschfeld, Magnus 1923: *Die Intersexuelle Konstitution. Jahrbuch für Sexuelle Zwischenstufen* (23.) 3–27.

Hirschfeld, Magnus [1910] 1991: *Transvestites: The Erotic Drive to Cross Dress*. Prometheus, Buffalo.

Kálmán Jenő 1929: Én is játszottam „A nagy börtön”-ben. *Színházi Élet* (19.) 45. 14–17.

Kuncz Aladár 1931: *A fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságából*. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár.

Lengyel Géza 1963: *Magyar újságmágnások*. MTA Irodalomtörténeti Intézete, Budapest.

Lengyel József 1929: Én játszottam el az életben Radó Sándor és Ihász Lajos szerepét. *Színházi Élet* (19.) 46. 10–11.

Magyar Pál 1979: Az Est-lapok születése és halála. *Új Tükör* (16.) 47. 23.

Markovits Rodion [1927] 1929: *Szibériai garnizon: kollektív riportregény*. Genius, Budapest.

- Meyerowitz, Joanne 2002: *How Sex Changed. A History of Transsexuality in the United States*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Móricz Virág 1953: *Apám regénye*. Szépirodalmi, Budapest.
- Móricz Zsigmond 2012: (Cséve Anna szerk.) *Naplók. 1926–29*. Noran, Budapest.
- Takács Judit – Csiszár Gábor 2014: Nemváltások és nemiszerep-áthágások reprezentációi Az Estben 1910 és 1939 között. *Replika* (85–86). 209–225.
- Vásárhelyi Miklós 1982: Az Est-lapok. In: *Az Est-lapok. Repertórium* (1920–24). Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, I–XIII.